

HAGIA SOPHIA (gr. Ἁγία Σοφία [Hagia Sophía] – Święta Mądrość, Boża Mądrość; od: ἅγιος [hágios] – święty, boski, czcigodny; σοφία [sophía] – mądrość, wiedza) – termin oznaczający: (1) przymiot lub atrybut Boskiego Umysłu; (2) stwórcze słowo lub myśl Boga działającą w świecie, przedstawianą również w formie upersonifikowanej (w mitologii, literaturze mądrościowej) lub zhipostazowanej (w medio- i neoplatonizmie, gnostycyzmie, kabale), w tradycji chrześcijańskiej utożsamianą z Logosem-Chrystusem (jako jego atrybut czczoną w Kościele wschodnim); (3) wiedzę Boga zaktualizowaną w ideach Boskiego Umysłu oraz w prawach stworzenia; (4) wiedzę o bóstwie oraz o stworzeniu (teo-, kosmo/gonia) oraz zasadach postępowania (prawo) objawioną przez Boga (np. w Świętych Księgach); w starożytnej Grecji również wiedzę teoretyczną (φιλοσοφία [philosophía]) o ostatecznych (boskich) przyczynach bytu (stworzenia), osiąganą w poznaniu teoretycznym lub mistycznym.

W WIERZENIACH WSCHODU. W krajach starożytnego Wschodu mądrość traktowana była przede wszystkim jako cecha głównego bóstwa, niekiedy identyfikowana z samym bóstwem; stanowiła jedno z jego imion (autor mezopotamskiej *Mądrości Achira* pisał, iż mądrość jest własnością bogów). Z przymiotem mądrości związana była dobroć: mądry Bóg świadomie wybierał dobro (widać to wyraźnie w religii irańskiej oraz w *Wedach*), które stanowiło podstawę zasad, co ujawniała ontyczna wartość stworzenia oraz norma moralna (nakazująca postępować zgodnie z prawem). Z mądrością związane było panowanie; mądre i dobre bóstwo kierowało światem i ludźmi (stąd takie określenia, jak “pan”, “władca”, “król”), zwyciężało głupotę i zło; jej ziemskim reprezentantem był zazwyczaj król (faraon), czasem kapłan (który np. w rytach o charakterze magiczno-teurgicznym przyjmował moc boską). Religie wschodnie na ogół nie określały bliżej relacji pomiędzy bóstwem (= mądrością) a prawem kierującym światem; w mitologii mezopotamskiej najprawdopodobniej było ono niezależne od Boga, w religiach egip. i irańskiej pochodziło od Boga (np. jako jego moc, myśl, słowo), a w formie upostaciowionej (personifikacja, hipostaza) reprezentowane było przez inne bóstwo).

Pierwsze przykłady tak pojmowanej mądrości znaleźć można w literaturze sumeryjskiej (najstarsze źródła pochodzą z 3. tysiąclecia przed

Chr.). Sumerowie przypisywali ją bogom: Enlilowi, od którego pochodził plan stworzenia, i jego synowi Enkiemu, który – poprzez słowo (stwórcze) – realizował ów plan: “Tak uczynił i rozkazał Enki” (przedstawia to hymn *Enki i porządek świata* zrekonstruowany przez S. N. Kramera; układ ten w wersji akadyjskiej odzwierciedlają Enlil-Ea, w wersji kanaanejskiej El-Baal); od nich pochodziły zjawiska przyrody i kultury, funkcjonujące zgodnie z ogólnymi prawami mądrości, zw. me (Sumerowie nigdy ich nie personifikowali); dysponowała nimi Inana (w tym aspekcie odpowiadająca gr. Atenie lub egip. Izydzie). W Babilonie przymiotem mądrości odznaczał się bóg Marduk (w Asyrii jego odpowiednikiem był bóg solarny Aszur) zw. też “panem mądrości” (np. w hymnie *Sławić będę pana mądrości*); mądrość utożsamiana była z jego myślą (“boską formą”), która (podobnie jak słowo) posiadała moc stwórczą, co pokazuje epos *Enuma Elisz*. Egipcjanie na określenie mądrości używali terminu “maat” (odpowiednik me), który oznaczał (bezosobową) siłę stwórczą, porządek oraz prawdę. W kosmogonii heliopolitańskiej jego personifikacją stała się bogini Maat (w hermopolitańskiej Tefnut); jeden z mitów podaje, iż Maat-Mądrość razem z Życiem towarzyszyła stwórcy Atumowi-Re jeszcze przed stworzeniem świata (egip. teogonia nie określiła jednak bliżej relacji, jakie zachodziły pomiędzy nimi); wiadomo jedynie, iż najwyższy Bóg Atum-Re oraz Mądrość-Prawda i Życie uczestniczyli wspólnie w dziele kreacji, przy czym Maat stanowiła idealny model wszystkiego (jakby prototyp lub ideę), zapewniając właściwy przebieg stwarzania, ustalała wieczne i uniwersalne prawa przyrody oraz normy moralne. W okresie hellenistycznym rolę Maat przejęła Izyda (pod wpływem religii gr. oraz filozofii średniopłatońskiej przeobrażona w uniwersalne bóstwo kosmogoniczne). W Indiach przymiotem mądrości odznaczał się wedyjski bóg Waruna, najwyższy prawodawca, który strzegł uniwersalnego porządku w świecie (“na tobie spoczywają [...] wszystkie odwieczne prawa”, *Rygwedy*, II 28), określanego jako rta (odpowiednik ma i maat); funkcję tę sprawował poprzez maya, czyli moc kosmicznej przemiany (polegającą na zmianie normy ustalającej nowy ład). W religii perskiej (mazdaizm) mądrość była, obok świętości i sprawiedliwości, przymiotem Ahura-Mazdy (czyli Pana Mądrego), istoty czysto duchowej, stwórcy wszystkiego, co istnieje (*Awesta*, część I: *Jasna*, 30), została ona też ujawniona przez stwórcę w stworzeniu razem z prawdą, życzliwością,

posłuszeństwem, dobrą wolą i nieśmiertelnością; tworzyły one tzw. Amesza Spenta – podstawy porządku (etycznego) w świecie.

Z całego stworzenia jedynie człowiek został obdarzony przez bogów mądrością. Podstawą tego aktu była u Irańczyków duchowa jedność z Ahura-Mazdą; Ariowie natomiast wierzyli, iż Waruna zaszczerpił człowiekowi mądrość w sercu (*Rygwedy*, V 85, 1–2), Sumerowie zaś, iż bóg “położył na człowieku swój wizerunek” (co przypomina biblijne stworzenie na “obraz i podobieństwo” Boga, Rdz 1, 27). Mądrość, którą człowiek otrzymał od Bogów obejmowała zarówno wiedzę praktyczną (np. bogowie Enlil i Izyda nauczyli ludzi rzemiosła i uprawy), jak i teoretyczną, dotyczącą praw stworzenia oraz postępowania; często objawiały je bóstwa żeńskie (co miało wpływ na personifikacje mądrości w literaturze późniejszych okresów), w Mezopotamii była to Inana (która przekazała me miastu Uruk) lub Asztarte-Isztar (w wersji akadyjskiej), w Egipcie Izyda (izydiacka aretologia ukazywała ją jako dawczynię praw rządzących kosmosem, przyrodą oraz cywilizacją ludzką). Nadrzędną normę stanowił nakaz przestrzegania prawa (podstawowa reguła etyczna Egipcjanina brzmiała: “Mów maat i czyń maat”); w Egipcie i Iranie miała ona wymiar soteriologiczny, jej przestrzeganie zapewniało bowiem człowiekowi życie po śmierci (w wierzeniach egip.) i zbawienie (w religii irańskiej). Wiedza ta była przekazywana w tzw. literaturze mądrościowej, stanowiącej w starożytnym Wschodzie osobny rodzaj literacki.

W RELIGII I FILOZOFII GRECKIEJ. W starożytnej Grecji mądrość pozostawała, podobnie jak w religiach Wschodu, w ścisłym związku z ideą bóstwa. Grecy wierzyli, iż jedynie Bóg posiada prawdziwą mądrość (Platon, *Apol. Socr.*, 23 A). Od niego pochodziła też cała mądrość człowieka, którą stanowiły trzy (jej) typy: mądrość techniczna (w mitologii bogowie nauczyli ludzi uprawy, rzemiosła i sztuki), moralna (utożsamiana z φρόνησις [phrónesis] czyli roztropnością, umiejętnością cnotliwego życia) oraz teoretyczna (σοφία θεωρητική [sophía theoretiké], φιλοσοφία [philosophía]), której przedmiotem były pierwsze (uniwersalne) zasady rzeczywistości; w stopniu najwyższym posiadał ją Bóg; mogli ją osiągnąć również (często przy wyraźnej pomocy bóstwa) filozofowie, kochający mądrość i poznanie.

Najstarsze wyobrażenia mądrości bożej związane były z mitami o Zeusie, Metis i Atenie (były one znane już w czasach Hezjoda, a niektóre wątki

pojawiły się nawet u Homera). Przedstawiły one mądrość jako przymiot ojca bogów – Zeusa, który poślubivszy swoją małżonkę Metis (uosobienie roztropności, rozważi, rozsądku) posiadał na zawsze ów przymiot, odtąd nieodłączny atrybut najwyższego boga (Hezjod, *Theogonia*, 886 n.). Jej personifikacją była Atena, córka Zeusa i Metis (tamże, 13), już w czasach homeryckich znana jako roztropna bogini wspomagająca wybranych. Późniejszy mit (ok. V w. przed Chr.), opowiadający o narodzinach Ateny, wyskakującej w złotej zbroi z głowy Zeusa (*Hymny Homeryckie*, XXVIII: *Hymn do Ateny*; Pindar, *Ody*, VII: *Oda olimpijska*; echo tego mitu odnaleźć można również u Platona w dialogu *Laches*), wskazywał już wyraźnie (jak twierdzą religioznawcy, m.in. T. Zieliński, M. Eliade), iż stała się personifikacją myśli boskiej, co byłoby zgodne ze stanem ówczesnej wiedzy (w V w. pitagorejczyk Alkmajon stwierdził, iż mózg, a nie serce, jak sądzono wcześniej, stanowi centrum myślenia). Kosmogoniczne rozwinięcie mit ten znalazł u pitagorejczyków, dla których Atena stanowiła figurę zasady stwórczej, jej imieniem nazwali np. trójkąt równoramienny, stanowiący podstawę i boki tetraktysu (symbolu duszy świata) oraz “siódemkę”, symbolizującą m.in. harmonię, uniwersalny porządek (prawo) w świecie (Theon Smyrnaeus, *Expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium*, wyd. E. Hiller, L 1878, 103 H).

U filozofów przyrody (Talesa, Anaksymandra, Anaksagorasa) pojęcie mądrości bożej, jako myśli (idei) realizującej się w zasadzie stwórczej, jeszcze się nie pojawiło, chociaż została już wyodrębniona sama zasada. Wystąpiło ono dopiero u Heraklita w związku z nauką o Logosie. Heraklit nie identyfikował wprawdzie Logosu wprost ani z bóstwem, ani z mądrością, nadał mu jednak cechy boskie, pojmując go jako najwyższy, autonomiczny, ustalający uniwersalne prawa i obdarzony mocą kreatywną umysł (“wszystko bowiem rodzi się według tego Logosu [słowa/umysłu]: γινόμενον γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον [ginomenon gar panton katá ton logon]; Diels-Kranz 22 B 1); co świadczyłoby też, że obdarzył Logos przymiotem mądrości, a nawet utożsamił go z nią (por. tamże, 22 B 108). Wg Heraklita mądrość Logosu pozostaje ukryta i niezrozumiała, poznać ją mogą nieliczni ludzie (ci, którzy mają największy “logos”; por. tamże, 22 B 45). Parmenides i Empedokles nie mówili wprost o mądrości boga, przedstawiali ją jedynie jako wiedzę

objawioną przez bóstwo wybranym (np. Parmenidesowi przekazała ją nieokreślona bliżej bogini, najprawdopodobniej Dike, strażniczce ładu kosmicznego); wiedza ta tym różniła się od wiedzy nabytej, iż ukazywała istotę rzeczy (pokazując je takimi, jakimi są, a nie jakimi wydają się); na tej podstawie można domniemywać, iż bóg, o którym pisali Parmenides i Empedokles, posiadał mądrość i to w stopniu najwyższym. Również Sokrates nauczał, że tylko Bóg, inteligencja porządkująca i sprawująca opiekę nad światem, posiada prawdziwą mądrość (Platon, *Apol. Socr.*, 23 A), która przez daimona (bóstwo opiekuńcze) została mu objawiona (tamże, 29 D – 30 B). W przeciwieństwie do swoich poprzedników przedmiotem mądrości uczynił dobro; utożsamiał ją z umiejętnością cnotliwego (φρόνησις) życia (*Euthyd.*, 281 D – E). Do sokratejskiej idei mądrości (jako cnoty) nawiązali później stoicy; wg nich cały świat ma boską, rozumną naturę; prawdziwą mądrością jest życie zgodne z naturą świata.

Platon, nawiązując do swoich poprzedników, stwierdził, iż mądrość (σοφία) stanowi przymiot duszy rozumnej i że jedynie bóg (utożsamiony z Demiurgiem) posiada ją w stopniu najwyższym (*Soph.*, 265 C). Objawia się ona w (sposób celowy) kierujących stworzeniem (i najczęściej personifikowanych) mocach/prawach, np. w *erosie* (“Ten bóg, jako twórca, jest tak mądry, że i innych twórcami czyni”, *Conv.*, 196 E, tłum. S. Witwicki). Podstawą jego harmonijnego funkcjonowania są idee (na czele z Ideą Dobra), na wzór których dokonano się stworzenie. Platon nie określił jednak wyraźnie relacji, jakie zachodzą pomiędzy Demiurgiem a ideami; powszechnie przyjmuje się, iż są one niezależne od stwórcy, jednak niektórzy współcześni historycy (m.in. H. Krämer, G. Reale), powołując się na tzw. niepisaną naukę Platona, utożsamiają Demiurga z ideą nadrzędną. Dusza ludzka, spokrewniona z tym, co boskie, może przybliżyć się do mądrości, o ile kocha ją i dąży do niej (*Phaed.*, 69 C – D); jest to nadrzędny cel filozofii. Z kolei dla Arystotelesa mądrość była najwyższą formą wiedzy umysłowej, którą stanowi wiedza teoretyczna (σοφία νοῦς καὶ ἐπιστήμη [sophía noús kai episteme], *E. nic.*, 1141 a 19) o pierwszych zasadach bytu. W stopniu doskonałym posiada ją Bóg, czyli Najwyższa Inteligencja, która została zarazem utożsamiona z Pierwszym Poruszyicielem, tzn. pierwszą (i zarazem ostateczną) przyczyną/zasadą bytu; jedność tych dwóch aspektów Boga wyraża stan (boskiej) samokontemplacji,

w którym Bóg uświadamia sobie samego siebie: “myślenie samego siebie” jest zatem nie tylko źródłem teoretycznej mądrości Boga, ale stanowi zarazem “moment” (początek, ἀρχή [arché]) ukonstytuowania się samej zasady czy też zasad bytu; wynikające z teoretycznej mądrości Boga pierwsze zasady stanowią przedmiot poznania tzw. pierwszej filozofii (metafizyki). Medio- i neoplatonicy (m.in. Albinus, Plotyn, Proklos), przyjmując naukę Platona o ideach oraz Arystotelesa o “samomyślącym się intelekcie”, podporządkowali idee Bogu i umieścili je w intelekcie boskim. Wg Albinusa idee te, jako myśli Boga, stanowią doskonałe wzorce rzeczy; jako takie są też utożsamiane z Boską Mądrością, Sophią, która następnie jako “dusza świata” aktualizuje je w formach duchowych (duszach indywidualnych; *Didaskalikos*, 14, 1–7); w ten sposób Boża Mądrość na poziomie jej duchowej realizacji (często przedstawiana przez platończyków pod postacią Ateny lub Izydy, a w wyroczniach chaldejskich – Hekaty) jest obecna w całym stworzeniu. Nauka ta swoje pełne rozwinięcie znalazła w doktrynie neoplatońskiej (Plotyn, Proklos), w której doszło już wyraźnie do zhipostazowania mądrości bożej; takie przedstawianie wywarło znaczny wpływ na obraz h. s. w starożytnej teologii i filozofii chrześcijańskiej.

W TRADYCYJ ŻYDOWSKIEJ. Judaizm, przyjmując istnienie jedyne i osobowego bóstwa, uznał Boga za jedyne źródło wszelkiej mądrości (hebr. hokmah), podobnie jak politeistyczne tradycje Wschodu oraz filozofia gr. W tekstach Biblii hebr. (podobnie jak w literaturze narodów ościennych) mądrość przedstawiana była jako przymiot Boga (“był mądry” lub “posiadał mądrość” – Hi 9, 4; 12, 13; 15, 8; 26, 12), ujawniający się w stworzeniu (Rdz 1, 27), w harmonii oraz pięknie świata (Ps 104, 24; Prz 3, 19 n.; Mdr 13, 1–9; Hi 38, 41), a także w Bożej opatrności (πρόνοια [prónoia]), kierującej dziejami ludzkimi. Od Boga pochodziła również mądrość człowieka, który, będąc “obrazem” Jahwe, jako jedyny z całego stworzenia był zdolny do jej przyjęcia. Stanowiła ją wiedza techniczna (Wj 31, 6) oraz religijno-moralna (Hi 28, 28; Ps 111, 10), która została przekazana Mojżeszowi w Prawie-Torze (Księga Wyjścia) na znak przymierza z narodem Izraela; z faktem tym judaizm łączył (niespotykaną w innych kulturach) ideę wybraństwa narodu. Od V w. przed Chr. (prawdopodobnie pod wpływem egip. i babilońskiej literatury mądrościowej) pojawiały się tendencje do osobowego przedstawiania Mądrości Bożej.

Upersonifikowana mądrość pojawiła się w Księdze Przysłów (1, 20; 7, 4; 8, 1; 8, 12; 8, 22 n.), Księdze Syracha (24, 3 n.), Księdze Mądrości (7, 21–30), a także w Księdze Hioba (28, 23). Ukazany w tych tekstach obraz Mądrości jako “towarzyszki” Boga (Mdr 9, 9) preegzystującej przed całym stworzeniem (Syr 1, 4) wpłynął na późniejsze spekulacje, zwł. na Filona Aleksandryjskiego, gnozę żydowską, tradycję wczesnorabinistyczną oraz Kabałę, a także na myśl chrześcijańską.

Filon Aleksandryjski refleksję o Mądrości Bożej połączył z nauką o Logosie-Słowie. Wykład ten jest jednak niejednoznaczny, gdyż nie został w nim określony jasno stosunek pomiędzy Mądrością a Logosem; Filon ukazywał bowiem Mądrość w relacji tożsamości (m.in. *Legum allegoriae*, I 64–65), nadrzędności (*De ebrietate*, 30) i podrzędności (*De fuga*, 97). Traktował ją (podobnie jak Logos) jako rzeczywistość substancjalną (hipostazę), która za pośrednictwem myśli (i Słowa) bierze udział w stwarzaniu i działa w świecie; stwórczą rolę Mądrości podkreślają też (świadczące o jej upersonifikowaniu) epitety: “dziewicza matka” lub “córka ojca wszechrzeczy” (*De ebrietate*, 61). Wg Filona Mądrość została objawiona w piśmie (Biblii), dlatego też człowiek może się do niej przybliżyć, odczytując teksty słowa objawionego (egzegeza); wobec tak rozumianej mądrości filozofia pełni jedynie rolę służebnicę – δούλη [doule], *De congressu eruditiones gratia*, 79).

Anonimowy autor gnostyckiego pisma *Grzmot. Umysł doskonały* (Biblioteka z Nag Hammadi, Kodeks VI 2; 13, 1–21, 32), prezentującego nurt gnozy żydowskiej, podobnie jak Filon, Mądrość zhipostazował i upersonifikował; przedstawił ją jako dziewiczą małżonkę lub siostrę, stanowiącą żeński pierwiastek dopełniający męski aspekt boskiej siły stwórczej (δύναμις [dýnamis]). Podkreślił ponadto uniwersalny charakter Mądrości, która jako Sophia objawiła się Grekom, jako Gnosis Żydom, jako Izyda Egipcjanom; utożsamiał ją też z prawem i myślą (ἐννοία [énnoia]) działającą w świecie. Tradycja wczesnorabinistyczna (I–XI w.) utożsamiała Mądrość-Hokmah z Prawem-Torą; przedstawiła ją jako narzędzie stwórcze Boga (np. w midraszu *Bereshit Sanhedrin*, 38 a), a ponadto identyfikowała ją (w świetle Rdz 1, 1) z Początkiem (reszit) stwarzania (*Bereshit Rabba*, 47, 7). W tradycji tej pojawiła się też idea Tory preegzystującej i mistycznej; Tora-Mądrość była przedstawiana jako żywy organizm “utkany” ze słów (imion) Jhwh. Każde z

tych słów stanowiło Mądrość Boga ujawnioną w stwarzaniu. Wg Eleazara ben Pedata (III w.) w Torze objawionej porządek tych słów został zmieniony, ten bowiem, kto znałby właściwą ich kolejność, posiadałby ich moc magiczną.

W średniowiecznej (XI–XIII w.) kabalistyce (*Księga Bahir*, *Księga Zohar*, Józef Gikatilla, Izaak Luria) pojawiła się również idea Tory preegzystującej, połączona z pojęciem Tory mistycznej. W tym ujęciu Tora nie utożsamiała się z Mądrością. Mądrość wyrażała pewien jej aspekt. Tora przedstawiała ukryte życie Boga (En-Sof), wyrażone przez dziesięć sefirot (sefirot), stanowiących Jego emanacje (w obrębie Boskiej istoty); każda sefira obrazuje inną cechę Boga. Mądrość-Hohma-Sophia stanowi drugą sefirę, po najwyższej Kether (Koronie Boga), będącej czystym (bezprzedmiotowym) myśleniem (mehasawa); Sophia jest myślą, która (wg. G. Scholema) tym różni się od pierwszej sefiry, iż ma pewien przedmiot, jest nim plan stwórczy (czyli najogólniejsza idea stworzenia); w *Księdze Bahir* jest ona porównywana do wody, dzięki której drzewo wydaje owoce – Sefer-ha Bahir, 85). *Księga Zohar* przedstawia ją jako idealny punkt, zrodzony z impulsu niezgłębionej woli, stanowiący Początek (reszit), identyfikowany z pierwszym Słowem stworzenia (idea Mądrości-Słowa jako Początku pojawiła się wcześniej w tradycji rabinistycznej i u Filona). Idee te wpłynęły na późniejszą mistykę żydowską oraz m.in. na J. Böhme i teozofię.

W TRADYCJI CHRZEŚCJAŃSKIEJ. Chrześcijańska nauka o Bożej Mądrości rozwijała się od III w., opierając się na idei Trynitarności Boga, ukazującej Go wyraźnie jako współistotność Trzech (osób): Ojca, Syna, Ducha Świętego. W NT jest ona odnoszona do Boga (Rz 11, 33; 1 Kor 1, 17; 2, 7), ze szczególnym uwzględnieniem Jego Drugiej Osoby, czyli Syna – Jezusa Chrystusa, który został nazwany Mądrością (Dz 6, 3; 1 Kor 1, 21; Kol 2, 3) i stanowi źródło mądrości (Łk 21, 15; Ef 1, 8; 1, 17; 3, 10). Św. Paweł podkreśla, iż mądrością prawdziwą jest też Jego nauka, przeciwstawiona mądrości fałszywej, pochodzącej od ludzi (1 Kor 1, 19; 2, 4–5; Kol 2, 23), a nawet mądrości Greków, którzy nie poznali prawdziwej Bożej Mądrości – Chrystusa (1 Kor 1, 21–22). Kult Bożej Mądrości rozwinął się zwł. w Kościele wschodnim, o czym świadczą dedykacje kościołów H. S. (np. powstała w V w. bazylika w Konstantynopolu).

Teologiczno-filozoficzna refleksja na temat Mądrości Bożej (rozwijająca

się od II w.) kształtowała się pod wpływem neoplatońskiej nauki o trzech boskich hipostazach, Filona Aleksandryjskiego nauki o Logosie i Mądrości oraz starotestamentowej idei Mądrości preegzystującej, przedstawionej w Księdze Przysłów (8, 22). Zdaniem niektórych biblistów (m.in. A. Gilejera), stanowiła ona zapowiedź Drugiej Osoby Boskiej, czyli Chrystusa preegzystującego w Logosie. Za taką interpretacją przemawia: utożsamienie Mądrości ze Słowem Bożym w Księdze Mądrości (9, 1–2) oraz określenie jej jako obrazu dobroci Boga (Mdr 7, 26) i “odblasku” Jego chwały (Mdr 7, 25), nazwy te są paralelne do określeń Chrystusa (Kol 1, 5, 2; Kor 4, 4; Kol 1, 16; Hbr 1, 3), pogląd ten nie jest jednak powszechnie przyjęty.

Pierwszymi teologami (II w.), podejmującymi problem Mądrości, byli chrześcijańscy gnostycy – walentynianie, którzy naukę o Bożej Mądrości-Sophii połączyli z nauką o eonach – boskich hipostazach, objawiających różne aspekty bóstwa (wszystkie eony stanowią jego pełnię). Wg Walentyna Mądrość-Sophia jest ostatnią z boskich emanacji, jest też odpowiedzialna za powstanie świata materialnego, co wiąże się z jej upadkiem (Ireneusz, *Adversus haereses*, I 1, 1–8). W gnostyckiej Ewangelii Filipa wątek upadłej Sophii połączony został ze zbawczą misją Chrystusa, natomiast w *Sophii Jezusa Chrystusa* i *Pierwszej Apokalipsie Jakuba* sam Chrystus zostaje nazwany mądrością. W II w. kwestia Bożej Mądrości pojawiła się również u apologetów, broniących chrześcijaństwa przeciw poganom i heretykom: Justyna Męczennika, Atenagorasa, Teofila z Antiochii. Justyn Męczennik w *Dialogu* 61, 1 pisze, iż Chrystus jest Mądrością Ojca, która stanowi imię Chrystusa preegzystującego, czyli Logosu. Logos-Mądrość nie jest jednak tożsama z Bogiem, pochodzi z jego woli, jest “jakby drugim” Bogiem. Jako zasada (ἀρχή [arché]) współdziała z Ojcem w dziele stworzenia. Natomiast Teofil z Antiochii (wymieniając “Boga, Jego Słowo i Jego Mądrość”, *Ad Autolyicum*, II 15) prezentuje pogląd, iż Mądrością Bożą jest Duch Święty. Podobne stanowisko zajmuje Ireneusz z Lyonu (*Adversus haereses*, II 30, 9, IV 20, 1), Mądrość i Słowo traktuje jako dwie moce (dwa ramiona), przez które Bóg działa w stworzeniu.

Pisarze aleksandryjscy (zwł. Klemens i Orygenes) naukę o Boskiej Mądrości kształtowali pod wpływem średniego platonizmu. U Klemensa można wyróżnić jakby dwa stany jej istnienia: pierwszy to myśli Boga zawarte

w Logosie (Umyśle), drugi to ich zhipostazowanie w “duszy świata” stanowiącej prawa kosmosu. Twierdził też, iż Logos-Mądrość jest autorem całego Pisma Świętego (*Paedagogus*, I 77, 3), zaplanował również starożytną filozofię, która pomaga w egzegezie Pisma Świętego. Z kolei Orygenes przyjął odwieczne istnienie Mądrości, chociaż mówił też o jej zrodzeniu, ale nie przez “wyjście” czy “wypływ” poza Boga w chwili stworzenia, ale odwiecznie (*In Iohannem*, VI 38); utożsamia ją z Synem: “Otóż Bóg zawsze był Ojcem, który zawsze ma jednorodzonego Syna; Syn zaś zgodnie z tym, co już powiedzieliśmy, nosi nazwę Mądrości” (*De principiis*, I 4, 4; *O zasadach*, Wwa 1979, 92); znajdują się w niej idee bytów, które mają zaistnieć w przyszłości (tamże, I 4, 4). Ariusz (powołując się na Orygenesesa) twierdził, iż prawdziwą Mądrością i Logosem jest Ojciec, który stworzył przed czasem jakby drugiego Boga (podporządkowanego sobie – subordynacjonizm), nazywając go na swoje podobieństwo Mądrością i Logosem (Atanazy, *Contra Arianos*, I 5). Euzebiusz z Cezarei (również uległ błędowi subordynacjonizmu) twierdził, iż Mądrość, niezmienna i bez początku, przysługuje Ojcu (jako jednemu Bogu), który w stworzeniu posługuje się Synem jako narzędziem (*Historia Kościelna*, X 4, 65).

Atanazy, którego stanowisko wierne jest nauce Kościoła, nazwał Syna (zrodzonego z substancji Ojca i współistotnego Mu) jednorodzoną Mądrością Bożą, twierdził (w czym podobny jest do Orygenesesa), iż skoro Ojciec (jako ojciec) istniał odwiecznie, to musiał też istnieć odwiecznie Syn (*Contra Arianos*, I 9), a zatem musiała też istnieć odwiecznie Jego mądrość. Podobne wypowiedzi znaleźć można u Cyryla Aleksandryjskiego, u ojców kapadockich (Bazyli podkreślał też fakt, iż mądrość należy do tych przymiotów Boga, które człowiek może poznać, *Epistula*, 235), a także u Cyryla Jerozolimskiego (*Katecheza*, 4,7) oraz u Jana Damasceńskiego.

Na Zachodzie o Bożej Mądrości pisał Tertulian, który rozważał kwestię jej stworzenia; zgodnie z Księgą Przysłów (8, 22) twierdził, iż Mądrość jest wcześniejsza od stworzenia, ale zaprzeczał jakoby była wieczna, gdyż ma ona początek (*Przeciw Hermogenesowi*, 7, 2). Oryginalną naukę przedstawił św. Augustyn, stwierdzając równość osób Boskich, mądrość przypisał wszystkim Trzem Osobom. Jest ona, podobnie jak moc lub światłość (np. “światłość ze światłości”), przymiotem absolutnym, tzn. dotyczącym (całego) Boga (*De*

Trin., VI 1, 1; 2, 3). Naukę Augustyna przyjęli i kontynuowali późniejsi łac. teologowie.

Do nauki ojców gr. o Chrystusie-Bożej Mądrości nawiązali teologowie bizantyjscy oraz pisarze starorusy, m.in. w XI w. metropolita kijowski Iłarion (*Słowo o Zakonie i Błagodati*). Nauka o Sophii-Bożej Mądrości została oryginalnie rozwinięta przez ros. teologów XIX i XX w.: T. Awsieniewa, P. Florenckiego i S. Bułgakowa, przede wszystkim zaś przez W. Sołowiowa. Podstawą jego nauki (przedstawionej w piśmie *Cztienija o Bogoczelowieczestwie*) było twierdzenie, iż Bóg tworzy świat ze swej istoty, którą jest Boska Sophia. W celu wyjaśnienia występowania zła, podobnie jak walentynianie, Sołowiow podzielił Mądrość na Sophię Bożą (stanowiącą naturę Boga) i Sofię stworzoną, czyli naturę świata (duszę świata), która upadła (oderwała się od Boga), zapragnąwszy istnieć dla siebie. Wg Sołowiowa Sophia Boga jest elementem kobiecym w Bogu, a jej uosobieniem jest Bogurodzica. Idea ta znana była już na Rusi (a później w Rosji), odzwierciedlona w XIV- i XV-wiecznych ikonach przedstawiających Bożą Mądrość (*Sofija Priemudrost' Bożaja*) w trójcy: Bóg Ojciec, Bogurodzica i Syn.

Sophię-Mądrość jako Kobiętę idealną (ideę) lub Madonnę przedstawiali też dworscy poeci XII i XIII w. należący do tzw. grupy Fedeli d'Amore, Dante Alighieri, a także w XIX w. poeci romantyczni (m.in. Novalis, E. A. Poe, J. Słowacki) oraz mistyk niem. H. Suzo (XIV w.).

W. Schencke, *Die Chokma (Sophia) in der jüdischen Hypostasenspeculation*, Kristiania 1913; T. Zieliński, *Hellenizm a judaizm*, Wwa 1927, To 2000, 58–62; T. W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Ox 1947; R. Marcus, *On Biblical Hypostases of Wisdom*, Hebrew Union College Annual 23 (1950–1951), 167–171; H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers*, C (Mass.) 1956, 1976³ (*La filosofia dei Padri della Chiesa*, Bre 1978, I 221–223); G. Scholem, *Über einige Grundbegriffe des Judentums*, F 1970, 1993⁷ (*O głównych pojęciach judaizmu*, Kr 1989, 5–48); D. J. Good, *Reconstructing the Tradition of Sophia in Gnostic Literature*, Atlanta 1987; J. Meyendorff, *Wisdom-Sophia: Contrasting Approaches to a Complex Theme*, *Dumbarton Oaks Papers* 41 (1987), 391–401;

K. Rudolph, *Wisdom*, EREL XV 393–401; B. Vawler, *Prov 8,22: Wisdom and Creation*, *Journal of Biblical Literature* 99 (1988), 205–216; J. S. Synowiec, *Mędrcy Izraela, ich pisma i nauka*, Kr 1990, 1997²; A. Niwiński, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Wwa 1993; L. G. Perdue, *Wisdom and Creation. The Theology of Wisdom Literature*, Nas 1994; H. Paprocki, *Rosyjska sofiologia*, w: *Gnostycyzm antyczny i współczesna neognoza*, Wwa 1996, 93–98; B. Poniży, *Logos w Księdze Mądrości (18,14–16): między personifikacją a teologizacją*, ZNKUL 40 (1997) z. 1–2, 75–92; M. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesesa*, Lb 1997; K. Narecki, *Logos we wczesnej myśli greckiej*, Lb 1999, 53–94; L. Misiarczyk, *Midraszyczne korzenie chrystologicznej interpretacji Prz 8,22 w “Dialogu” Justyna Męczennika*, *Collectanea Theologica* 70 (2000) z. 2, 93–107; J. Warzecha, *Personifikacja słowa i mądrości jako przygotowanie wcielenia*, tamże, 70 (2000) z. 4, 21–35; *Wisdom, Gods and Literature. Studies in Assyriology in Honour of W. G. Lambert*, Winona Lake 2000; A. Różycka-Bryzek, *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Wwa 2002, 193–195.

Anna Z. Zmorzanka